

Original Article

Received: 2024/10/31

Accepted: 2025/10/08

A Study of the Reflection of Selected Shāfi'ī Poetic Themes in Persian Literature

Parvin Javadi¹, Farshad Mirzaei Motlagh^{1*}, Ali Fardad¹

1.Department of Persian Language and Literature, Faculty of Islamic Education, The Islamic Azad University-Khorramabad Branch, Khorramabad, Iran.

EXTENDED ABSTRACT

Statement of the Problem and Objective: Muḥammad b. Idrīs al-Shāfi'ī (146–204 AH), celebrated jurist and eponym of the Shāfi'ī school, was also noted for eloquent, morally focused verse. Although he later renounced poetic practice in deference to jurisprudence and never compiled a *dīwān*, his scattered poems—preserved in biographical and bibliographical works—circulated widely. Their ethical tenor and aphoristic brevity made them fertile sources for later Persian poets. This article examines how core themes in al-Shāfi'ī's Arabic poetry are reflected—through translation, adaptation, and elaboration—in the works of four major Persian poets associated with the Shāfi'ī tradition: Nizāmī, Khaqānī, Sa'dī, and Ḥāfez. It identifies shared motifs (e.g., striving, the “four takbīrs,” disclosure of secrets, seeking knowledge in youth, censure of excessive laughter and envy, loyal friendship in hardship, and conduct toward an enemy's friends) and clarifies the nature and limits of this intertextual reception.

Methodology: Using a library-based, descriptive–analytical approach, the study surveys relevant passages in al-Shāfi'ī's transmitted verse and traces their Persian counterparts in *Khamseh* and other works of Nizāmī, the *Dīwān* of Khaqānī, Sa'dī's *Golestān* and *Būstān*, and the *Dīwān* of Ḥāfez. Close readings establish thematic correspondences, modes of transfer (literal translation, paraphrase, thematic echo), and points of agreement or divergence in ethical and theological stance.

Discussion and Analysis: Al-Shāfi'ī's poetry is largely fragmentary and didactic, eschewing ornate embellishment in favor of lucid moral counsel; this stylistic economy facilitated its migration into Persian. In lyric and gnomic registers alike, Persian poets reframed his ideas within richer figurative and scientific vocabularies, clothing simple Arabic maxims in the “thousand-pattern” aesthetics of Persian poetics. Notably, the well-known *Golestān* anecdote of the “aged, rag-clad jurist” echoes a Shāfi'ī source; the persona aligns with al-Shāfi'ī himself as an emblem of learned poverty. Likewise, the celebrated hemistich associated with Ḥāfez—“I uttered the four takbīrs over all that exists”—resonates with Shāfi'ī materials, suggesting poetic revoicing from the Arabic *dīwān* rather than solely from juridical prose. Reception is not monolithic: Nizāmī often affirms Shāfi'ī's perspectives, whereas Sa'dī and Ḥāfez occasionally contest or reconfigure them, staging debates over ascetic restraint, sociability, and the limits of disclosure. Across these poets, recurrent Shāfi'ī themes—industry and perseverance; youthful study; tempering laughter; warning against envy; constancy in adversity; prudence toward adversaries—are variously translated, expanded, or ironized, yet remain recognizable as shared ethical capital.

Findings: (1) Al-Shāfi'ī's verse exerted a substantive, traceable influence on Persian moral-didactic discourse, supplying portable maxims readily naturalized within Persian style. (2) The pathways of transmission include direct translation, thematic paraphrase, and symbolic transposition into Persian narrative and lyric frames. (3) Among the four poets studied, Nizāmī most consistently endorses Shāfi'ī's viewpoints; Sa'dī and Ḥāfez, while indebted to his themes, sometimes articulate qualified dissent, thereby enriching the Persian reception with dialogic nuance. (4) Specific correspondences—such as the “four takbīrs,” the portrait of the humble jurist, and admonitions on envy, laughter, and loyal friendship—demonstrate that Persian reworkings are not mere borrowings but creative assimilations that preserve ethical cores while achieving distinctive Persian eloquence.

Keywords: comparative literature; shared themes; al-Shāfi'ī's poetry; Persian-speaking poets; Persian verse tradition.

How to cite this article:

Javadi, Parvin, Mirzaei Motlagh, Farshad and Fardad, Ali, 2025, “A Study of the Reflection of Selected Shāfi'ī Poetic Themes in Persian Literature”, *Arabic Literature Criticism*, 16, 1 (30): pp. 164-181.

*corresponding Author Email Address: Fa.mirzaei1351@iau.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.237414.1352

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

دراسة انعكاس بعض موضوعات شعر الشافعي في مرآة الأدب الفارسي

المقالة الأصلية

تاريخ الاستلام: ١٤٠٣/٠٨/١٠

تاريخ القبول: ١٤٠٤/٠٧/١٦

پروین جوادی^١، فرشاد میرزایی مطلق^{٢*}، علی فرداد^٣

الملخص المبسوط

بيان المسئلة والهدف: محمد بن إدريس الشافعي (١٤٦-٢٠٤هـ) الملقب «بأبي عبدالله» والمعروف بـ «الإمام الشافعي» واسمه الكامل محمد بن إدريس بن عباس بن عثمان بن شافع بن سائب بن عبید بن عبد یزید بن هاشم بن عبدالمطلب بن عبدمناف، كان أشهر أئمة السنة الأربعة وإمام الشافعية، و كان يتمتع بطبع لطيف في شبابه، وقد نظم قصائد وأثرها بالمعاني الرائعة. كان مشهوراً بفصاحته في عصره، وفي عالم الشعر اعتبر نفسه متفوقاً على لبيد (شاعر عربي مشهور كانت له جدارية في الكعبة) وقد قال ذات مرة: «لو لم ينقص الشعر من كرامة الفقهاء لكنت شاعراً أفضل من لبيد». وبالطبع، لم يكن هذا الادعاء منه مبالغاً فيه إطلاقاً، إذ قال الزعفراني في فضل فصاحته: «ما رأيت أحداً أفصح ولا أعلم من الشافعي؛ ورأيت يوماً جماعة من العرب ذاهبين إلى مجلسه. فالتفت إليهم أحد شيوخ مجلس الشافعي وقال: يا من لا تدرسون العلم، لماذا تأتون إلى مجلس ابن إدريس؟ فقالوا: نأتي لنستمع إلى خطبه، فقد لفت انتباهنا كلامه. لكن الشافعي لاحقاً، وبتوجيه من شيخ حكيم، ترك الشعر وتوجه إلى الفقه، ومنذ ذلك الحين لم يعد يُعتبر شاعراً بل فقيهاً. ولهذا السبب، لم يهتم بتجميع قصائده، فقد تجد قصائده في حوليات ياقوت الحموي وابن خلكان والدميري والفخر الرازي والمسعودي وابن النديم. لا يخفى على العرب والإيرانيين تأثير فقه الشافعي وشعره على الأدب العربي والفارسي، وعلى شعراء المذهب الشافعي المشهورين الناطقين بالفارسية، أمثال: نظامي وخاقاني وسعدي وحافظ. ويمكن القول إن الشافعي لاقى نجاحاً منقطع النظير بين حكماء وشعراء الأدب الفارسي القدماء، وكان سبب هذا النجاح هيمنته على الشعر والأدب. موضوع شعر الشافعي العربي جدير بالاهتمام، إلا أن قصائده تكاد تخلو من البراعة الأدبية والبلاغة. غالباً ما أشد شعره على شكل مقاطع، وكانت أبياته كلها تدور حول مواضيع أخلاقية، وهذا دليل على أن الفقه الشافعي غلب شعره، وأن الشعر من وجهة نظره لم يكن سوى وسيلة للتعبير عن نوايا دينية وأخلاقية؛ وكان كلما قيل الحق تجنب الإطالة. ومع ذلك، كان للشافعي بعض المترجمين الجيدين في مجال اللغة والأدب الفارسي، لذا فإن العديد من مواضيع أعماله مثل: خمسة نظامي ودیوان الخاقاني وجولستان وبستان سعدي ودیوان حافظ وغيرها، هي ترجمات فارسية لأطروحة وشعر الشافعي. الغرض من هذه المقالة هو دراسة بعض المواضيع المشتركة في دیوان الشافعي وأعمال ومؤلفات الشعراء والكتاب المذكورين أعلاه.

المنهجية: استخدم المقال منهج الدراسات المكتبية والمنهج الوصفي التحليلي، ليدرس انعكاس بعض مواضيع الشعر الشافعي في أعمال أربعة شعراء بارزين في الأدب الفارسي، وهم: الخاقاني ونظامي وسعدي وحافظ.

المناقشة والتحليل: في مجال الأدب الفارسي، هناك شعراء مثل: نظامي وخاقاني وسعدي وحافظ اقتبسوا بعضاً من مواضيع أعمالهم من دیوان محمد بن إدريس الشافعي، (زعيم المذهب الشافعي)، وقد تجلّى هذا الاقتباس في الشعر الفارسي بترجمة القصائد العربية إلى الفارسية، وتزيينها بمواضيع علمية وحرف متنوعة وأساليب أدبية. يمكن القول إن الشعر الشافعي أشبه بفتاة عربية، جميلة، بسيطة، خالية من الزينة، حببها الفقه الشافعي عن أعين الناس، لكن وصف ذلك الجمال وجد طريقه إلى أعمال الشعراء، ووصل إلى مسامع كبار الشعر الفارسي في فارس بعد سنوات من وفاة الشافعي، فرغوا الحجاب عن وجه تلك الفتاة العربية الجميلة، وأحضروها إلى بلاد فارس بأقصى درجات الاحترام والتكريم، و على جسدها الرشيق، يلفها ثوب فارسي مزّين بألف نمط ولون بسبعة أقلام؛ الفقه والطب والفلك والرياضيات والفلسفة والتصوّف، وقدم للعالم جمالاً لا يُضاهى يُسمى «الشعر الفارسي».

الإنجازات: محمد بن إدريس الشافعي هو أحد فقهاء السنة الأربعة، وله إسهامات في الشعر، وقد تأثر بعض مفاهيم الأدب الفارسي القديم بشعره، وتبع شعراء المذهب الشافعي المشهورون الناطقون بالفارسية مثل نظامي والخاقاني وسعدي وحافظ ابن إدريس ليس فقط في مجال الفلسفة، بل وفي عالم الأدب والشعر أيضاً، واستعاروا العديد من المواضيع من دیوانه الشعري. واستلهموا من دیوانه الشعري العديد من المفاهيم مثل: الاجتهاد والتكبيرات الأربع وكشف الأسرار واكتساب العلم في الصغر وتحريم الضحك المفزط وتحريم الغيرة والصديق وقت الشدة ومعاملة الصديق من العدو، وترجموا هذه المفاهيم إلى الفارسية، وعكسوها في أعمالهم الأدبية. من بين الشعراء الذين تمت مناقشتهم في هذه المقالة، هو نظامي؛ اتفق نظامي دائماً مع آراء الشافعي وأكدها، لكن سعدي وحافظ خالفاً أحياناً آراء ابن إدريس، وقدموا آراءهما الخاصة بهم.

الكلمات المفتاحية: الأدب المقارن، المواضيع المشتركة، شعر الشافعي، شعراء الفارسية، الشعر الفارسي.

١. قسم اللغة الفارسية وآدابها، كلية التربية الإسلامية، جامعة آزاد الإسلامية فرع خرم آباد، خرم آباد، إيران.

الاستناد إلى هذا المقال:

جوادی، پروین، میرزایی مطلق، فرشاد و فرداد، علی، ربيع وصيف ١٤٠٤ش، «دراسة انعكاس بعض موضوعات شعر الشافعي في مرآة الأدب الفارسي»، دراسات في نقد الأدب العربي، العدد ١ (٣٠)، السنة ١٦، صص ١٦٤-١٨١.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶

بررسی بازتاب برخی از مضامین شعر شافعی در آینه ادب فارسی

پروین جوادی^۱، فرشاد میرزایی مطلق^{۲*}، علی فرداد^۳

چکیده مبسوط

بیان مسئله و هدف: محمد بن ادریس شافعی (۲۰۴-۱۴۶ ه‍.ق) ملقب به «ابوعبدالله» و معروف به «امام شافعی» با نام کامل محمد بن ادریس بن عباس بن عثمان بن شافع بن سائب بن عبید بن عبدیزید بن هاشم بن عبدالمطلب بن عبدمناف، از مشهورترین ائمه چهارگانه اهل سنت و امام شافعیان بوده که در جوانی طبعی لطیف داشته و اشعار پرمحتوا و طرفه می‌سروده است. وی در فصاحت و بلاغت زبانزد روزگار خویش بوده و در دنیای شعر نیز خود را برتر از لیب (شاعر معروف عرب که معلقه‌ای نیز در کعبه داشته) می‌دانسته و در این رابطه گفته است: «اگر شعر از شأن فقها نمی‌کاست، من از لیب شاعرتر بودم». البته چنین ادعایی از جانب وی اصلاً گزاف نبوده، زیرا زعفرانی در این مورد گفته است: «هرگز کسی را فصیح‌تر و داناتر از شافعی ندیده‌ام. روزی گروهی از اعراب را دیدم که به محضر وی می‌رفتند. یکی از بزرگان حاضر در مجلس درس شافعی رو به آنها کرد و گفت: شما که علم نمی‌آموزید، چرا به جلسات درس این ادریس می‌آید؟ گفتند: می‌آئیم تا سخنانش را بشنویم، چون ما شیفته سخن گفتن او هستیم». اما شافعی بعدها، بر اثر پند عتاب‌آمیز پیری خردمند، شعر را رها کرد و به فقه روی آورد و از آن پس دیگر شاعری را در شأن یک فقیه نمی‌دید. به همین دلیل، وی هرگز اهتمام به تدوین دیوان اشعار خویش ننمود و اشعارش اغلب توسط راویان به تذکرة‌های یاقوت حموی، ابن خلکان، دمیری، فخر رازی، مسعودی، ابن ندیم و برخی از کتب تراجم دیگر راه یافته است. تأثیر فقه و شعر شافعی بر شعر و ادبیات فارسی و نقش شاعران نامدار فارسی‌زبان شافعی‌مذهب، یعنی نظامی، خاقانی، سعدی و حافظ در معرفی آن فقیه پرآوازه، به جامعه اسلامی ایران، بر اعراب و ایرانیان پوشیده نیست. می‌توان ادعا کرد که شافعی میان حکیمان و شاعران کهن عرصه ادب فارسی با اقبال بی‌نظیری روبه‌رو بوده و دلیل چنین اقبالی تسلط وی بر شعر و ادبیات بوده است. مضامین شعر عربی شافعی فاخر و درخور توجه بوده اما اشعار او تقریباً از صنایع ادبی و محسنات لفظی خالی است. شعر او بیشتر از نوع مقطعات و سراسر ابیات آن در مورد مضامین اخلاقی بوده و این خود گواه آن است که فقه شافعی بر شعر شافعی مقدم بوده و شعر از نگاه وی تنها وسیله‌ای برای بیان مقاصد دینی و اخلاقی بوده و هرگاه حق سخن ادا می‌شده از اطلاع کلام پرهیز می‌کرده است. با این حال، شافعی مترجمان خوش‌قریحه‌ای در عرصه زبان و ادب فارسی داشته است، به‌طوری‌که بسیاری از مضامین آثاری همچون خمسه نظامی، دیوان خاقانی، گلستان بوستان سعدی، دیوان حافظ و... ترجمه فارسی رساله و دیوان اشعار شافعی است. هدف از تدوین مقاله حاضر نیز بررسی برخی مضامین مشترک دیوان شافعی و دوابین و آثار شاعران و نویسندگان مذکور است.

روش‌شناسی: مقاله پیش‌رو با روش مطالعات کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی تحلیلی به بررسی بازتاب برخی مضامین شعر شافعی در آثار چهار شاعر برجسته ادب فارسی، یعنی خاقانی، نظامی، سعدی و حافظ پرداخته است.

بحث و تحلیل: در حوزه ادبیات غنایی، شاعرانی همچون نظامی، خاقانی، سعدی و حافظ برخی مضامین آثار خود را از دیوان اشعار محمد بن ادریس شافعی (پیشوای مذهب شافعی) اقتباس نموده‌اند. این اقتباس به‌صورت ترجمه اشعار عربی به فارسی و آراستن آنها به مضامین علمی، انواع صنایع و آرایه‌های ادبی، در شعر فارسی نمایان شده است. درواقع، می‌توان ادعا کرد که شعر شافعی همچون دختری عرب، زیبا، ساده و بی‌آلایش است که فقه شافعی نقاب بر چهره‌اش افکنده و او را از انتظار مردمان نهان کرده است. اما وصف جمال آن زیبارو به آثار بزرگان هر عصری راه یافته و سال‌ها پس از مرگ شافعی به گوش مشاغل‌گران شعر فارسی در بلاد پارس رسیده است. آنها نیز نقاب از رخسار آن دختر زیباروی عرب برداشته و او را در نهایت عزو احترام به سرزمین پارس آورد، بر اندام موزونش، حله هزارنقش و هزاررنگ پارسی پوشانده و به هفت‌قلم فقه، طب، نجوم، ریاضیات، فلسفه، عرفان و تصوف آراسته و پری‌رخساری بی‌بدیل با نام «شعر فارسی» را به جهانیان معرفی کرده‌اند. یکی از مضامین مشترک شعر شافعی و گلستان سعدی حکایت معروف «فقیه کهن‌جامه تنگ‌دست» است که سعدی آن را از دیوان شافعی برگرفته و خود شافعی نیز همان فقیه عالم و زنده‌پوش حکایت سعدی است. مصراع بسیار مشهور «چهار تکبیر زدم بر همه هرچه که هست» نیز از مضامین مشترک شعر شافعی و دیوان حافظ است. حال آنکه همگانی می‌پندارند که حافظ آن را از رساله فقهی ابن ادریس اقتباس کرده است.

دستاوردها: محمد بن ادریس شافعی یکی از فقهای چهارگانه اهل سنت است که دستی نیز بر شعر داشته و برخی مفاهیم ادب کهن فارسی متأثر از شعر او است. شعرای پرآوازه شافعی‌مذهب پارسی‌زبان: نظامی، خاقانی، سعدی و حافظ، نه تنها در وادی مذهب، که در دنیای ادبیات و شعر نیز پیرو ابن ادریس بوده و مضامین بسیاری را از دیوان اشعار وی اخذ کرده‌اند. آنها مفاهیمی مانند تلاش و کوشش، چهار تکبیر، افشای اسرار، کسب دانش در جوانی، نکوهش خنده بسیار، نکوهش حسادت، دوست روزگار پریشانی و شیوه برخورد با دوستان دشمنان را از اشعار عربی شافعی اقتباس و به فارسی ترجمه نموده و در آثار ادبی خویش متجلی ساخته‌اند. البته، میان شاعران مورد بحث مقاله حاضر، نظامی همواره با نظرات شافعی موافق بوده و آنها را تأیید کرده است. اما سعدی و حافظ در برخی موارد با عقاید ابن ادریس مخالف بوده و نظرات خود را در مورد موضوع مورد بحث ارائه کرده‌اند.

واژگان کلیدی: ادبیات تطبیقی، مضامین مشترک، شعر شافعی، شاعران پارسی‌گو، نظم فارسی.

استناد به این مقاله: جوادی،

پروین، میرزایی مطلق، فرشاد و

فرداد، علی، بهار و تابستان

۱۴۰۴ ش، «بررسی بازتاب برخی از

مضامین شعر شافعی در آینه ادب

فارسی»، پژوهشنامه نقد ادب عربی،

ش ۱ (پیاپی ۳۰)، س ۱۶،

صص ۱۶۴-۱۸۱.

*corresponding Author Email Address: Fa.mirzaei1351@iau.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.237414.1352

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

۱. مقدمه و بیان مسئله

شافعی از پرآوازه‌ترین فقهای اسلام و پیشوای شافعیان است. «نام کامل وی محمد بن ادريس بن عباس بن عثمان بن شافع بن سائب بن عبید بن عبدیزید بن هاشم بن عبدالمطلب بن عبدمناف است، که از جانب پدر قریشی است؛ یعنی جدّ چهارم حضرت محمد (ص) جدّ نهم شافعی است» (ابن خلکان، د.ت، ج ۴: ۱۶۳).

محمد شیخ الاسلام در راهنمای مذهب شافعی آورده است که: «جدّ چهارم شافعی، که شافع نام داشته، به همراه پدرش سائب به شرف اسلام نائل گشته و بدان مناسبت، محمد بن ادريس خود را به او منسوب ساخته است. مادر شافعی نیز فاطمه دختر عبیدالله بن حسن بن حسین بن علی بن ابی طالب (ع) است. در این خصوص اقوال دیگری نیز ذکر شده ولی اصح همان است که بیان شد. علی بن ابی طالب (ع) هم پسرعم و هم پسرخاله شافعی است، زیرا مادر سائب، جدّ شافعی، شفا دختر ارقم بن هاشم فرزند عبدمناف بوده و مادر مادرش خلیده دختر اسد، پسر هاشم مزبور و مادر علی (ع) دختر اسد مرقوم است» (شیخ الاسلام، ۱۳۶۸ ش، ج ۱: ۸).

مدرس تبریزی در ریحانة الادب آورده است که: «شافعی در روزگار جوانی طبعی لطیف در شعر داشته و اشعار نیکو می‌گفته است، اما بعدها به فقه روی آورده و شاعری را دون شأن یک فقیه می‌دیده است» (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴ ش، ج ۳: ۱۶۴). خود شافعی در این باره چنین گفته است:

وَلَوْلَا الشَّعْرُ بِالْعُلَمَاءِ يُزْرَى لَكُنْتُ الْيَوْمَ أَشْعَرَ مِنْ لَبِيدٍ
(شافعی، ۱۳۸۰ ش: ۳۹)

ترجمه: اگر شعر از شأن فقها نمی‌کاست، من از لبید شاعرتر بودم.

از همین رو، «شافعی اهتمام به تدوین دیوان اشعار خویش ننموده، اشعار وی بیشتر بر زبان راویان بوده و از همان طریق به تذکره‌های ابن خلکان، یاقوت حموی، فخر رازی، مسعودی، دمیری، ابن ندیم و برخی از کتب تراجم دیگر راه یافته است» (امیدی، ۱۳۷۹ ش: ۱۷۵). البته الذهبی در سیر أعلام النبلاء آورده است که: «حافظ ابو عبدالله محمد بن غانم (فقیه و محدث بلندآوازه قرن دوم هجری در آفریقا) دیوان شافعی را در یک مجلد گردآوری کرده است» (الذهبی، ۱۴۲۷ ق، ج ۸: ۲۶۸).

نقل است که شافعی گفت: «من کسی بودم که شعر می‌گفتم و به صحراها می‌رفتم و از قبایل عرب شعر می‌شنیدم. به مکه آمدم که شعر لبید را فراگیرم. کسی تازیانه‌ای بر پاشنه پایم زد، چون نظر کردم، مردی از قبیله حجه بود. مرا گفت: مردی از قریش و از فرزندان عبدالمطلب نباید مردم را راهنمایی کند؟ آیا قصد تو از فراگیری شعر جز این است که مردم را هدایت کنی؟ پس وقت آن رسیده است خداوند تو را علو و برتری ببخشد. سخن آن مرد در من اثر کرد و به فقه روی آوردم» (شافعی، ۱۳۸۰ ش: ۱۵).

شافعی در فصاحت و بلاغت سرآمد روزگار خویش بوده است. زعفرانی در این باره چنین گفته است: «هرگز کسی را فصیح‌تر و داناتر از شافعی ندیده‌ام. گروهی از اعراب را می‌دیدم که به محضر وی می‌رفتند. یکی از بزرگان، آنان را گفت: شما که علم نمی‌آموزید، چرا به جلسات درس شافعی می‌آید؟ گفتند: می‌آییم تا سخنان او را بشنویم، چون شیفته سخن گفتن او هستیم» (همان).

شافعی در میان حکیمان و شاعران کهن عرصه زبان و ادبیات فارسی نیز با اقبال بی نظیری روبه‌رو بوده است و به نظر می‌رسد علت چنین اقبالی آن است که وی فقیه نامدار بوده که طبعی لطیف داشته و شعر می‌گفته است. تأثیر فقه و شعر شافعی در شعر و ادبیات فارسی و نقش شاعران فارسی‌زبان در معرفی آن فقیه نامدار به جامعه اسلامی ایران بر هیچ‌کس پوشیده نیست. البته شعر عربی شافعی تقریباً از صنایع ادبی و محسنات لفظی خالی است، و به ندرت می‌توان در این زمینه شاهد و مثالی از آن آورد؛ اما شافعی مترجمان شیرین سخن بسیاری در بلاد پارس داشته، که به آن اشعار ساده عربی رنگ و لعاب ایرانی افزوده و آن‌ها را بر سر بازار ادب فارسی به نمایش گذاشته‌اند.

درواقع، می‌توان ادعا کرد که شعر شافعی به دختری عرب می‌ماند که زیبا، اما ساده و بی‌آلایش است، و فقه شافعی، سختگیرانه، او را در جلبایی پوشانده و نقاب بر رخسارش افکنده است؛ اما وصف جمال آن پری‌چهره به آثار بزرگان هر عصری راه یافته است، از همین رو، سال‌ها پس از مرگ شافعی، مشاطه‌گران شعر فارسی آن پری‌رخسار عرب را یافته و در نهایت عزو احترام به بلاد پارس آورده، بر قامت موزونش حله هزارنقش و هزاررنگ پارسی پوشانده، و به هفت قلم آراسته، و ماهرخساری بی‌بدیل با عنوان «شعر فارسی» را به همگان معرفی کرده‌اند.

نکته شایان تأمل آن است که اقتباس شاعران نامدار زبان و ادب فارسی از مضامین دیوان شعر شافعی به حدی گسترده است که در این مختصر نمی‌گنجد. بر همین اساس، در ادامه، تنها به بررسی و تحلیل نمونه‌هایی از انعکاس مضامین شعر شافعی در آثار چهار شاعر برجسته، یعنی خاقانی، نظامی، سعدی و حافظ، پرداخته خواهد شد.

۱-۱. پیشینه

درباره دیوان شافعی پژوهش‌هایی به شرح زیر صورت گرفته است:

- مجاهد مصطفی بهجت جامع‌ترین اثر درباره شعر شافعی را گردآوری، و عباس اطمینانی آن را به فارسی ترجمه کرده است. در کتاب مذکور (که تنها ترجمه فارسی از دیوان شافعی است)، اشعار حقیقی و ابیات منسوب به ابن ادریس در دو بخش مستقل قرار گرفته‌اند (ر.ک: شافعی، ۱۳۸۰ ش: ۱۷).

- قاضی زهدی یکن، در دیوانی که از شافعی در ۱۹۶۱م در بیروت منتشر نموده، لغات دشوار را به زبان عربی معنی کرده، معنای کلی ابیات را نوشته، و معانی مشابه و نظایر شعر شافعی را نیز بیان کرده است (ر.ک: همان).

- عبدالعزیز سیدالاهل، در شرحی که در ۱۹۶۶م بر دیوان شافعی نگاشته، بدون ذکر صفحه برای اشعار، مراجع و مأخذی آورده است که بیشتر آنها کتاب‌های متأخرند و رنگ و لعاب صوفیانه دارند. باین‌حال، شرح ادبی و تعلیقاتی با نقد خوب بر اشعار آن نوشته و ثابت کرده است اشعار سستی را که به شافعی نسبت داده‌اند با انسجام و قدرت شاعرانه او هماهنگ نیست (ر.ک: همان).

- محمدعفیف الزعبی در ۱۹۷۱م، ضمن شرح دیوان شافعی، به معرفی شخصیت، رفتار، علم و فصاحت وی پرداخته است (ر.ک: همان).

معرفى منابع مزبور از آن جهت ضرورى به نظر مى‌رسد كه اشعار بسيارى به شافعى منسوب شده‌اند كه در حقيقت از وي نيستند، و معرفى منابع اصيل براى انجام پژوهش‌هاى در اين زمينه حقيقتاً ضرورت دارد. درباره موضوع اين پژوهش تا به امروز كتاب، رساله و پايان‌نامه‌اى تدوين نشده است، اما مقالاتى منتشر شده كه در ادامه معرفى مى‌شوند:

- على مختارى، در مقاله «حقانيت اهل بيت (ع) در شعر شافعى» كه در ۱۳۸۲ش به نگارش درآورده است، به بيان اشعارى پرداخته كه نشان‌دهنده ارادت و علاقه شديد شافعى به خاندان عصمت و طهارت است.

- سيدفضل الله ميرقادري، در ۱۳۸۴ش مقاله‌اى با عنوان «اهل بيت عليهم السلام در ديوان امام شافعى» نگاشته و اشعارى را كه ابن ادريس درباره اهل بيت (ع) سروده، همراه با مصادر اصلى و ترجمه فارسى آنها، بررسى و تحليل كرده است.

- وحيد سبزيانپور و فاروق نعمتى در مقاله «اثرپذيرى شعر و نثر امام شافعى از سخنان امام على (ع)» كه در ۱۳۹۸ش منتشر شده، ضمن بررسى اشكال مختلف اثرپذيرى شافعى از كلام امام على (ع)، به اثبات اين نكته پرداخته‌اند كه در ديوان شافعى و نثر وي انواع مختلفى از اثرپذيرى تصويرى، لفظى و معنايى از نهج البلاغه به چشم مى‌خورد.

- محمدتقى زند وكيلى و همكارانش در مقاله‌اى با عنوان «بررسى تطبيقى قناعت در آيات قرآن كريم و اشعار امام شافعى»، كه در ۱۴۰۳ش به رشته تحرير درآورده‌اند، به اين نتيجه رسيده‌اند كه قناعت در قرآن كريم ارزشى والا و از مصاديق ايمان و تقوا مطرح شده است. همچنين، شافعى در اشعار خود قناعت را فضيلت اخلاقى بلندمرتبه دانسته و آن را با ساير مفاهيم اخلاقى اسلام پيوند داده است.

با اين حال، تا به امروز پژوهشى تحت عنوان اين مقاله صورت نگرفته است، در صورتى كه ميزان تاثيرپذيرى شاعران پيش از قرن دهم هجرى از ابن ادريس بر كسى پوشيده نيست. بر همين اساس، انجام چنين پژوهشى ضرورى مى‌نمايد.

البته جليل اميدى در ۱۳۷۹ش مقاله‌اى با عنوان «نگاهى به مضامين و موضوعات ديوان شافعى» منتشر كرد كه تقريباً با موضوع مقاله پيش‌رو مطابقت دارد، با اين تفاوت كه جليلى تنها به بررسى و تحليل مضامين شعر شافعى پرداخته اما در اين مقاله تطبيقى ميان اشعار شافعى و مضامين شعر فارسى صورت گرفته است.

۲-۱. سؤال و فرضيه

پژوهش بر آن است تا به اين پرسش پاسخ دهد كه شعر شافعى چه تاثيرى در ادب كهن فارسى داشته است. پاسخ احتمالى سؤال مزبور آن است كه شافعى فقيهى نامدار بوده كه دستى نيز در شعر داشته، و برخى از مضامين ادب كهن فارسى ترجمه فارسى اشعار عربى او است.

۲. بحث

۱-۲. بازتاب برخی از مضامین شعر شافعی در ادب کهن فارسی

چهار تن از برجسته‌ترین شاعران فارسی‌زبان حوزه ادب غنایی، یعنی نظامی، خاقانی، سعدی و حافظ، برخی مضامین اشعار خود را از ابن ادریس شافعی اقتباس کرده‌اند. این اقتباس به صورت ترجمه اشعار عربی به فارسی و آراستن آنها به انواع صنایع و آرایه های ادبی در شعر فارسی نمایان شده و به حدی گسترده است که خود تدوین یک کتاب مستقل را می طلبد و بررسی تمامی آنها در این مختصر نمی گنجد. از این رو، در ادامه تنها به تحلیل چند نمونه از بازتاب شعر شافعی در ادب فارسی پرداخته خواهد شد.

۱-۱-۲. کوشش

یکی از مضامین مشترک دیوان شافعی و متون نظم و نثر فارسی مضمون «تلاش و کوشش» است. ابن ادریس معتقد است که کوشش کلید هر قفل بسته ای است.

الْجِدُّ يُدْنِي كُلَّ أَمْرٍ شَاسِعٍ وَالْجَدُّ يَفْتَحُ كُلَّ بَابٍ مَغْلُوقٍ
(شافعی، ۱۳۸۰ ش: ۴۴)

ترجمه: تلاش هر امر ناممکنی را ممکن می سازد و کوشش هر در بسته ای را می گشاید.
شافعی بر آن باور است که تلاش و نیک بختی آدمی را به سر منزل مقصود می رسانند. چنین به نظر می رسد که سعدی بیت مزبور را در دیوان شافعی خوانده اما با نظر او موافق نبوده، بلکه خود بر این باور بوده است که آدمی هر قدر هم در راه رسیدن به مقصود تلاش کند، در نهایت مغلوب قضا و قدر خواهد شد و چنانچه بخت یاری نکند، کوشش او به دو جو نمی آرد. وی اعتقاد خویش را چنین به رشته نظم کشیده است:

چو طالع ز ما روی بر پیچ بود سپر پیش تیر قضا هیچ بود
از این بوالعجب تر حدیثی شنو که بی بخت کوشش نیرزد دو جو
(سعدی، ۱۳۸۷ ش: ۷۱)

سعدی در ابیات دیگری کوشش را به عصا، و غافلان از تقدیر و تکیه کنندگان بر آن عصا را بی بصر خوانده است:
پیدا بود که بنده به کوشش کجا رسد بالای هر سری قلمی رفته از قضا
کس را به خیر و طاعت خویش اعتماد نیست آن بی بصر بود که کند تکیه بر عصا
(همان: ۸۶)

همو در جای دیگری آورده است که هدفی با کوشش و رنج به مقصد می رسد که قضا و قدر یاری اش کند:
هر که بینی مراد و راحت خویش از همه خلق بیشتر خواهد
وان میسر شود به کوشش و رنج که قضا بخشد و قدر خواهد
(همان: ۱۰۱)

البته ممکن است سعدی اصلاً اشعار شافعی را نخوانده و این ابیات را در پاسخ شعر او سروده باشد، اما شباهت مضمون شعر شافعی و اشعار سعدی، درباره تأثیر یا عدم تأثیر تلاش و کوشش در موفقیت انسان، انکارناپذیر است.

۲-۱-۲. فقیه کهن جامه تنگدست

سعدی در حکایتی از گلستان خویش آورده است که فقیه‌ی کهن جامه وارد مجلسی می‌شود و در صدر می‌نشیند، اما معرّف آستینش را گرفته و او را پایین مجلس می‌نشانند. پس از بالاگرفتن جدال و درگیری فقیهان، وی لب به سخن می‌گشاید. قاضی، با مشاهده فضل و کمال او، قصد آن می‌کند که متواضعانه دستار خویش را به نشانه دلجویی بر سرش بنهد اما او نمی‌پذیرد و می‌گوید بیم آن دارم که چون شما پای‌بند غرور شوم.

دور از ذهن نخواهد بود اگر ادعا شود که «فقیه کهن جامه تنگدست» گلستان سعدی شافعی بوده است، زیرا وی روزی جامه‌ای کهنه بر تن داشته و کسی او را خوار شمرده، سپس شافعی آن فرد متکبر را چنین خطاب کرده است:

يا ناظري بالكسوة البالية تَحْتَ ثِيَابِي هَمَمٌ عَالِيَةٌ
وَإِنَّمَا النَّاسُ بِأَدَابِهِمْ وَالْمَالُ فِي كَفِّهِمْ عَارِيَةٌ
(شافعی، ۱۳۸۰ش: ۳۱)

ترجمه: ای کسی که به جامه ژنده من می‌نگری، در زیر این جامه همت‌های والایی نهفته است. حقیقت آدمی به ادب و انسانیت وی است و ثروت و مال دنیا در دست انسان امانت است.

شافعی این مضمون را بار دیگر خطاب به کسی که باز هم لباس ژنده وی را تحقیر کرده به کار گرفته است:

عَلَى ثِيَابٍ لَوْ يُبَاعُ جَمِيعُهَا بِفُلْسٍ لَكَانَ الْفُلْسُ مِنْهُمْ أَكْثَرًا
وَفِيَهُنَّ نَفْسٌ لَوْ يُقَاسُ بِمِثْلِهَا نُفُوسُ الْوَرَى كَانَتْ أَجْلُ وَ أَخْطَرَا
(همان)

ترجمه: لباسی به تن دارم که اگر همه را بفروشند، شاید کمتر از یک فلس ارزش داشته باشد، اما در زیر آن روحی بزرگ است که اگر در مثل آن را با نفوس بشریت برابر کنند، از همه برتر و ارجمندتر خواهد بود.

۳-۱-۲. چهار تکبیر

همگان می‌پندارند که حافظ مضمون مصراع «چار تکبیر زدم بر همه هرچه که هست» را از رساله شافعی گرفته، حال آنکه لسان الغیب آن را از دیوان شافعی اقتباس کرده است؛ یعنی آنجا که شافعی همچون پدری دل‌نگران می‌گوید:

وَمَنْ قَاتَهُ التَّعْلِيمُ وَقَتَّ شَبَابَهُ فَكَبُرَ عَلَيْهِ أَرْبَعًا لَوْ قَاتَهُ
(شافعی، ۱۳۸۰ش: ۶۳)

ترجمه: کسی که در دوران جوانی تحصیل علم نکرد چهار تکبیرش را بخوان، چون مرده است.

گویی حافظ، همچون پسری سرکش، در پاسخ او گفته است:

من همان‌دم که وضو ساختم از چشمه عشق چارتکبیر زدم یکسره بر هرچه که هست
(حافظ، ۱۳۸۰ش: ۵۷)

اما ابوالفضل برقی (از فقهای معاصر)، که از شعر شافعی بی‌اطلاع بوده و معنای بیت حافظ را نیز به‌درستی دریافته، در کتاب حافظ‌اشکن، در پاسخ به لسان‌الغیب، به طعن گفته است:

تو همان‌دم که وضو ساختی از کوزه خمر چارتکبیر زدی یکسره بر هرچه که هست
هرکه شد شیعه زند پنج به تکبیر نه چار حافظ اقرار نموده که منم سنی و مست
(برقی، ۱۳۶۷ق: ۱۶)

ابیات برقی نشان‌دهنده آن است که فهم اشعار حافظ منوط به دانستن معنای دقیق آنهاست، و چنانچه غزلیات او سطحی خوانده و تحلیل شود، حاصلی همچون شعر برقی در پی خواهند داشت؛ همین مسئله ضرورت انجام چنین پژوهشی را صدچندان می‌کند.

۲-۱-۴. قناعت

در سبک زندگی اسلامی، «قناعت» از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. امام علی (ع) توانگری را در قناعت یافته و فرموده است: «طَلَبْتُ الْغِنَى فَمَا وَجَدْتُ إِلَّا بِالْقَنَاعَةِ عَلَيْكُمْ بِالْقَنَاعَةِ تَسْتَغْنَوْنَ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۹: ۹۱). ترجمه: توانگری را جستیم و آن را جز در قناعت نیافتیم. قانع باشید تا توانگر شوید.

شافعی نیز، قناعت را سبب آزادی انسان و طمع را موجب بندگی می‌داند:

الْعَبْدُ حُرٌّ إِنْ قَنِعَ وَالْحُرُّ عَبْدٌ إِنْ قَنَعَ
فَأَقْنَعُ وَلَا تَقْنَعُ فَلَا شَيْءَ يَشِينُ سَوَى الطَّمَعِ
(شافعی، ۱۳۸۰ش: ۱۸۲)

ترجمه: بنده آزاده است، اگر قناعت کند و آزاد بنده و اسیر است، اگر طمع بورزد.

اگر بیت مزبور در آغاز گنبد اول هفت‌پیکر نظامی قرار بگیرد، بی‌تردید بسیاری از گره‌های گنبد به سهولت باز می‌شود، زیرا داستان آن حول محور زیاده‌خواهی پادشاهی سیاه‌پوش می‌چرخد.

مبحث قناعت آنچنان مهم است که سعدی باب سوم گلستان را به آن اختصاص داده و در جایی از آن گفته است:

هرکه بر خود در سؤال گشاد تا بمیرد نیازمند بود
از بگذار و پادشاهی کن گردن بی‌طمع دراز بود
(سعدی، ۱۳۸۷ش: ۱۱۹)

خاقانی نیز مضمون قناعت را در اشعار خود به کار گرفته است. وی در جامه ۱۳ بیت ۴۸ چنین آورده است:
زان پس که چار صحف قناعت بخوانده‌ای خود را ز لوح بوطمی عشرخوان مخواه
(خاقانی، ۱۳۸۵: ۹۸)

۵-۱-۲. مدارا با خصم قدرتمند

مدارا با دشمن قدرتمند نیز یکی دیگر از مضامین تجلی یافته از دیوان شافعی در متون نظم و نثر فارسی است. ابن ادریس درباره مدارا با دشمنان قدرتمند چنین گفته است:

وَإِذَا عَجَزْتَ عَنِ الْعَدُوِّ قَدَارِهِ وَامْرَحَ لَهُ إِنَّ الْمِرْجَحَ وَفَاقُ^۱
فَالْمَاءِ بِالنَّارِ التِّي هِيَ ضِدُّهُ يُعْطَى النَّضَاجَ وَطَبْعُهَا الْإِحْرَاقُ^۲
(شافعی، ۱۳۸۰: ۹۸)

ترجمه: اگر در برابر دشمن ناتوان بودی مدارا کن، چون مدارا کردن از اسباب وفاق و همدلی است. آب به کمک آتش که ضد آن است برای پختن غذا به کار آید، درحالی که طبیعت آتش سوزاندن است.
سعدی همین مضمون را در گلستان چنین به کار گرفته است:

ناسازی را که بینی بخت یار عاقلان تسلیم کردند اختیار
چون نداری ناخن دژنده تیز با ددان آن به که کم گیری ستیز
(سعدی، ۱۳۸۷: ۴۶)

و حافظ نیز «با دوستان مروت با دشمنان مدارا» را توصیه کرده و گفته است:

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف است با دوستان مروت با دشمنان مدارا
(حافظ، ۱۳۸۰: ۴۵)

۶-۱-۲. نکوهش خنده بسیار

خنده بسیار در دین اسلام نکوهیده است. خداوند در قرآن کریم فرموده است: «لَيُضْحَكُوا قَلِيلًا وَلَيَبْكُوا كَثِيرًا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (توبه: ۸۲). ترجمه: اکنون آنها (گناهکاران) باید خنده کم و گریه بسیار کنند به کیفر اعمالی که می کردند.
حضرت رسول (ص) در این باره فرموده است: «لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمُ لَضَحِكْتُمْ قَلِيلًا وَلَبَكَيْتُمْ كَثِيرًا» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۲۳: ۶۷). ترجمه: اگر آنچه من دانسته‌ام بدانید، کمتر می خندید و بسیار گریه می کنید.

شافعی این مضمون را از رسول اکرم (ص) وام گرفته و آن را چنین بیان کرده است:

گم ضاحک و أَلْمَنَايَا فَوْقَ هَامَتِهِ كَوَ كَانَ يَعْلَمُ غِيْبًا مَاتَ مِنْ كَمَدٍ
(شافعی، ۱۳۸۰: ۲۵۹)

ترجمه: چه بسیار افرادی که خوش و خندان اند، درحالی که مرگ بالای سر آنان است. اگر آنها از غیب آگاه بودند، از شدت غم می‌مردند.

عبدالرحمن سیوطی نیز در الاتقان فی علوم القرآن آورده است: «فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَ لْيَبْكُوا كَثِيرًا» (سیوطی، ۱۳۹۴ق، ج: ۳: ۳۲۵). ترجمه: باید کم بخندند و بسیار بگریند.

نظامی همین مضمون را در هفت‌پیکر چنین به نظم کشیده است:

شمع‌وارت چو تاج زر باید گریه از خنده بیشتر باید
آن مفرّح که لعل دارد و دُرّ خنده کم شده‌ست و گریه پر
(نظامی، ۱۳۸۰ش: ۳۲)

البته خنده بسیار و قهقهه‌وار تنها در دین اسلام نکوهیده نیست و ادیان دیگر نیز آن را نهی کرده‌اند. حمیری در قرب‌الاسناد آورده است که «داوود به سلیمان گفت: يَا بُنَيَّ! إِنَّكَ وَكَثْرَةُ الضَّحِكِ فَإِنَّ كَثْرَةَ الضَّحِكِ تَنْزُكُ الْعَبْدَ حَقِيرًا (فَقِيرًا) يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (حمیری، ۱۴۱۳ق: ۶۹). ترجمه: فرزندم! زنده‌ار از خنده بسیار، چون زیاد خندیدن بنده را در روز قیامت حقیر (فقیر) می‌کند.

۷-۱-۲. نکوهش حسودان

حسد از گناهان کبیره، خطرآفرین و مفسده‌انگیز است، و «از آن دسته نجاسات باطنی محسوب می‌شود، که ضمیر آدمی را دربرمی‌گیرد و او را به سوی تباهی سوق می‌دهد» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۶ش: ۱۵۲).

شافعی، در روزگار خویش، از آزار حسودان در امان نبوده است و در ذمّ حسادت آنها چنین سروده است:
وَذِي حَسَدٍ يَغْتَابُنِي حَيْثُ لَا يَرَى مَكَانِي وَيَتَنَى صَالِحًا حَيْثُ أَسْمَعُ^۱
تَوَرَّعْتُ أَنْ أُغْتَابَهُ مِنْ وَرَائِهِ وَمَا هُوَ إِذْ يَغْتَابُنِي مُتَوَرِّعٌ^۲
(شافعی، ۱۳۸۰ش: ۱۸۳)

ترجمه: ۱- حسود چون چشم دیدن مقام و منزلت مرا ندارد به بدگویی می‌پردازد، درحالی که سخن من تحسین نیک‌مردان را برمی‌انگیزد؛ ۲- من از بدگویی وی در پشت سرش اجتناب می‌کنم، درحالی که او بی‌ملاحظه و بی‌تقوا است. گویی نظامی در لیلی و مجنون، شافعی را تسلی داده و بر زخم دلش این‌گونه مرهم نهاده است:

حاسد ز قبول این روایی دور از من و تو به ژاژخایی
طنزی کند و ندارد آزرَم چون چشمش نیست کی بود شرم؟
(نظامی، ۱۳۹۴ش: ۳۶)

سعدی در باب دوم گلستان به گونه‌ای دیگر به شافعی پاسخ داده است:

چندگویی که بدانیش و حسود عیب‌جویان من مسکینند؟
گه به خون‌ریختنم برخیزند گه به بد خواست‌نم بنشینند
نیک باشی و بدت گوید خلق به که بد باشی و نیکت بینند
(سعدی، ۱۳۸۷ش: ۱۷۷)

اما خاقانی سهمگینانه چنین گفته است:

ولدالزناست حاسد منم آنکه اختر من ولدالزناکش آمد چو ستارهٔ یمانی
(خاقانی، ۱۳۸۵ش: ۵)

حافظ، در بیت زیر، ریشهٔ حسد را در تکبر و غرور دانسته و مخاطب را به فروتنی دعوت کرده است:
حافظ افتادگی از دست مده زان که حسود عرض و مال و دل و دین در سر مغروری کرد
(حافظ، ۱۳۸۰ش: ۱۲۶)

در دنیای روان‌شناسی نوین، فرانسوا مارمیون در کتاب روان‌شناسی حماقت آورده است که «حسودها به نوعی ابله‌اند»
(مارمیون، ۱۴۰۰ش: ۳۲۵). حافظ نیز، در روزگار خود، همچون روان‌شناسی متبحر، افراد حسود را «احمق» دانسته و در این باره گفته است:

گر بدی گفت حسودی و رفیقی رنجید گو تو خوش باش که ما گوش به احمق نکنیم
(حافظ، ۱۳۸۰ش: ۷۷)

همو، در بیت دیگری، به خود و مخاطبش امید داده است که، با توکل بر خداوند، حسد حاسدان راه به جایی نخواهد برد:

دلا ز رنج حسودان مرنج و واثق باش که بد به خاطر امیدوار ما نرسد
(همان: ۷۸)

در نهایت، همو آیه شریفه «وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئاً وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ» (بقره: ۲۱۶)، را در بیت زیر متجلی ساخته و گفته است که از طعن حسود نباید غمگین شد، زیرا ممکن است خیر و صلاح آدمی در حسد او نهفته باشد.
غمناک نباید بود از طعن حسود ای دل شاید که چو وایینی خیر تو در این باشد
(حافظ، ۱۳۸۰ش: ۱۳۲)

۲-۱-۸. احتراز از جدل با سفها

یکی از مهم‌ترین مضامین مشترک دیوان شافعی و شاعران موردنظر این مقاله «نهی از جدل با جاهلان» است. شافعی، در دیوان خویش، رهروانش را چنین از «جدال با سفها» بر حذر داشته است:

أَعْرَضَ عَنِ الْجَاهِلِ السَّفِيهِ فَكُلُّ مَا قَالَ فَهُوَ فِيهِ^۱
مَا صَرَّ عَنِ الْجَاهِلِ السَّفِيهِ إِنَّ خَاصَّ بَعْضِ الْكِلَابِ فِيهِ^۲
(شافعی، ۱۳۸۰ش: ۲۸۷)

ترجمه: ۱- از سفیه روی بگردان و با او ستیزه مکن؛ ۲- چه زیان اگر سگی چند از فرات بگذرند؟
سعدی، در حکایت پنجم باب دوم گلستان، در همین زمینه آورده است:
به یک ناتراشیده در مجلسی برنجد دل هوشمندان بسی
اگر برکه‌ای پر کنی از گلاب سگی در وی افتد کند منجلاب
(سعدی، ۱۳۸۷ش: ۴۷)

۹-۱-۲. افشای سر

افشای راز از رذایل اخلاقی به شمار می‌رود، اما شافعی افشاکنندگان اسرار را سزاوار سرزنش ندانسته است، بلکه کسی را ملامت کرده که راز خویش را برای دوستانش بازگو می‌کند:

إِذَا الْمَرْءُ أَفْشَى سِرَّهُ بِلِسَانِهِ وَلَا مَ عَلَيْهِ غَيْرُهُ فَهُوَ أَحْمَقُ^۱
إِذَا ضَاقَ صَدْرُ الْمَرْءِ عَنْ سِرِّ نَفْسِهِ فَصَدْرُ الَّذِي يُسْتَوْدَعُ السِّرَّ أَضْيَقُ^۲
(شافعی، ۱۳۸۰ش: ۲۷۱)

ترجمه: ۱- اگر کسی راز خود را برای دوستش افشا کند، اما دیگران را به‌خاطر افشای آن ملامت کند، احمق است؛ ۲- وقتی سینه انسان از نگاه‌داشتن سر خود تنگ است، سینه رازدار از سینه او تنگ‌تر خواهد بود.
سعدی این مضمون را در گلستان چنین به نظم کشیده است:

خامشی به که ضمیر دل خویش با کسی گفتن و گفتن که مگوی
(سعدی، ۱۳۸۷ش: ۱۸۸)

نظامی نیز، در هفت‌پیکر، به پسرش نصیحت کرده است که در حفظ اسرار کوشا باشد:
یک ره از دیده‌ها فرامش باش محرم‌راز باش و خامش باش
(نظامی، ۱۳۸۰ش: ۳۶)

۱۰-۱-۲. کسب علم در جوانی

شافعی، همچون تمامی فقهای اسلام، بر آن باور بوده است که در جوانی باید به کسب علم و دانش پرداخت. وی در این زمینه چنین سروده است:

تَعْلَمُ يَا فَتَى وَالْعَوْدُ رُطْبٌ وَطَيْفُكَ لَيْئٌ وَالطَّبْعُ قَابِلٌ^۱

پژوهشنامه نقد ادب عربی، س ۱۶، ش ۱ (پیاپی ۳۰)، بهار و تابستان ۱۴۰۴ش

فَإِنَّ الْجَهْلَ وَاضِعٌ كُلُّ عَالٍ وَإِنَّ الْعِلْمَ زَافِعٌ كُلُّ خَامِلٍ^۲
فَحَسْبُكَ يَا فَتَى شَرَفًا وَعِزًّا سُكُوتُ الْحَاضِرِينَ وَأَنْتَ قَائِلٌ^۳
(شافعی، ۱۳۸۰ش: ۱۰۳)

ترجمه: ۱- ای جوان، درحالی که شاخه جوانی ات پرطراوت، خیالت نرم و سرشتت تغییرپذیر است، کسب دانش کن؛ ۲- بهراستی، نادانی هر صاحب‌علوی را خوار می‌کند، و علم هر گمنامی را رفعت می‌بخشد؛ ۳- ای جوان، همین عزت و احترام برای تو کافی است که تو گوینده باشی و حاضران ساکت بمانند.

نظامی همین مضمون را در لیلی و مجنون به کار گرفته و پسرش را چنین نصیحت کرده است:
دانش طلب و بزرگی آموز تا به نگرند روزت از روز
نام و نَسَبِ به خردسالی ست نسل از شجر بزرگ خالی ست
(نظامی، ۱۳۹۴ش: ۳۹)

۱۱-۱-۲. دوست روزگار پریشانی

شافعی درباره دوستی که در روز گرفتاری دوست خود را تنها می‌گذارد چنین سروده است:
صَدِيقُ لَيْسَ يَنْفَعُ يَوْمَ بَأْسٍ قَرِيبٌ مِنْ عَدُوٍّ فِي الْقِيَاسِ
(شافعی، ۱۳۸۰ش: ۸۶)

ترجمه: دوستی که روز گرفتاری نفعی ندارد مانند دشمن است.
این مضمون همان بیت معروف گلستان سعدی را در ذهن تداعی می‌کند که به صورت مثل درآمده است:
دوست مشمار آنکه در نعمت زند لاف یاری و برادرخواندگی
دوست آن باشد که گیرد دست دوست در پریشان‌حالی و درماندگی
(سعدی، ۱۳۸۷ش: ۵۶)

۱۲-۱-۲. برخورد با دوستان دشمنان

نظامی در بخشی از هفت‌پیکر آورده است که بهرام گور ساسانی چندی مشغول شکار گشته و از ملک‌داری غافل شده، و راست روشن (وزیر بهرام) از غفلت او سوءاستفاده کرده بر رعایا ظلم‌ها روا داشته است. بهرام مستأصل شده، به شکارگاه می‌رود تا چاره‌ای بیندیشد. او، در دشت، سگی آویزان بر درخت می‌بیند. از حکایت او پرس‌وجو می‌کند. شبان می‌گوید: این سگ به من خدمات بسیار کرده و به سبب آن خدمات ارزنده سال‌ها امین من بوده است، به‌طوری‌که:
مَنْ بَدُو دَادَهُ حَرَزَ خَانَهُ خَوِيشَ خَوَانَدَهُ او را نه سگ، شبانه خویش
(نظامی، ۱۳۸۰ش: ۱۵۷)

اما او از انجام وظیفه خویش غافل و در دام شهوت ماده‌گرگی اسیر شده، گو سفندان گله را به وی می سپرد و من، پس از تفحص در حال وی، روزی:

ماده‌گرگی ز دور دیدم چست کآمد و شد سگش برابر سست
خواند سگ را به سگ‌زبانی خویش سگ دویدش به مهربانی پیش...
گرگ چون رشوه داده بود ز پیش جست حق‌القدم خدمت خویش
گوسفندی قوی که سرگله بود پایش از بار دنبه آبله بود
برد و خوردش به کمترین نفسی وین چنین رشوه خورده بود بسی
سگ ملعون به شهوتی که براند گله‌ای را به دست گرگ بماند
(همان)

پس به سزای چنین خیانتی او را بر دار کردم، از آن‌رو که:
هرکه با مجرمان چنین نکند هیچ‌کس بر وی آفرین نکند
(همان)

بهرام از حکایت شبان و شیوه مجازات سگ پند گرفته و آن را، پس از یک محاکمه علنی هفت‌روزه، برای مجازات راست روشن خیانت‌پیشه به کار می‌بندد:

آن جفاپیشه را که بود وزیر پای تا سر کشیده در زنجیر
زنده بر دار کرد و باک نبرد تا چو دزدان به شرمساری مرد
(همان)

فارغ از جرم رشوه ستانی و لزوم مجازات رشوه‌گیران، به نظر می‌رسد نظامی حکایت شبان و سگ وی را از دیوان شافعی اقتباس کرده، آنجا که می‌گوید:

فَإِنَّا قَدْ سَمِعْنَا بَيْتَ شَعْرٍ شَبِيه الدُّر زَيْنَةُ النِّظَامِ^۱
إِذَا وَافَى صَدِيقُكَ مِنْ تُعَادِي فَقَدْ عَادَاكَ وَانْفَصَلَ الْكَلَامُ^۲
(شافعی، ۱۳۸۰: ۴۹)

ترجمه: ۱- ما بیتی شنیدیم که چون دُر و زیور همه اشعار بود؛ ۲- هرگاه دوست تو با دشمن تو ساخت، دشمن توست، والسلام.

نتیجه

این مقاله به بررسی بازتاب شعر شافعی در برخی متون نظم و نثر کهن ادب فارسی پرداخته و به این نتیجه رسیده است که ابن ادریس شافعی از فقهای چهارگانه اهل سنت است که دستی نیز بر شعر داشته و برخی از مفاهیم ادب کهن فارسی متأثر از شعر او است. شاعران نامداری همچون نظامی، خاقانی، سعدی و حافظ دنباله‌رو ابن ادریس بوده و مضامین بسیاری را از دیوان اشعار وی اخذ کرده‌اند. آنها مضامینی همچون تلاش و کوشش، فقیه کهن جامه تنگدست، چهار تکبیر، افشای سر، کسب علم در جوانی، دوست روزگار پریشانی و شیوه برخورد با دوستان دشمنان را از اشعار عربی شافعی برگرفته، آنها را به فارسی ترجمه کرده و در آثار فاخر خویش متجلی ساخته‌اند. البته میان شاعران مورد بحث این مقاله نظامی همواره با آرای شافعی موافق بوده و آن را تأیید کرده است، اما سعدی و حافظ در برخی موارد با گفته‌های ابن ادریس موافق نبوده‌اند و آرای خود را درباره موضوع مورد بحث ارائه کرده‌اند.

منابع

- ابن خلکان، احمد بن محمد، (د.ت)، وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان، محقق: احسان عباس، بیروت، دار الفکر.
- الذهبی، شمس‌الدین، (۱۴۲۷ق)، سیر أعلام النبلاء، قاهره، دار الحديث.
- امیدی، جلیل، (۱۳۷۹ش)، «نگاهی به مضامین و موضوعات دیوان شافعی»، مقالات و بررسی‌ها، ش ۶۸، صص ۱۷۱-۱۹۷.
- برقی، ابوالفضل، (۱۳۶۷ق)، حافظ‌شکن، بی‌جا، بی‌نا.
- حافظ، شمس‌الدین، (۱۳۸۰ش)، دیوان حافظ، به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران، شبگیر.
- حسن‌زاده آملی، حسن، (۱۳۷۶ش)، نور علی نور، قم، انتشارات تشیع.
- حمیری، عبدالله بن جعفر، (۱۴۱۳ق)، قرب الاسناد، قم، آل البيت.
- خاقانی، افضل‌الدین، (۱۳۸۵ش)، دیوان، شارح: میرجلال‌الدین کزازی؛ گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی، تهران، مرکز.
- زند وکیلی، محمدتقی و شه‌نور محمودزهی و نصرت دهانی، (۱۴۰۳ش)، «بررسی تطبیقی قناعت در آیات قرآن کریم و اشعار امام شافعی»، سومین همایش بین‌المللی ادبیات، زبان‌شناسی و علوم انسانی، همدان: <https://civilica.com/doc/2043893>
- سبزیان‌پور، وحید و نعمتی، فاروق، (۱۳۹۸ش)، «اثرپذیری شعر و نثر امام شافعی از سخنان امام علی (ع)»، پژوهش‌نامه علمی، س ۱۰، ش ۲، صص ۴۷-۷۲.
- سعدی، مصلح‌الدین، (۱۳۸۷ش)، گلستان، شارح: حسن انوری، تهران، پیام نور.
- سیوطی، عبدالرحمن، (۱۳۹۴ق)، الاتقان فی علوم القرآن، محقق: محمد أبو الفضل إبراهیم، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- شافعی، محمد بن ادریس، (۱۳۸۰ش)، دیوان اشعار؛ به اهتمام مجاهد مصطفی بهجت، مترجم: عباس اطمینانی، کردستان، دانشگاه کردستان.

شیخ الاسلام، محمد، (۱۳۶۸ش)، راهنمای مذهب شافعی، تهران، دانشگاه تهران.
 مارمیون، ژان فرانسوا، (۱۴۰۰ش)، روان‌شناسی حماقت، مترجم: بهنوش صابری‌نژاد، تهران، خوب.
 مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، بحارالانوار، تهران، دار الکتب اسلامی.
 مختاری، علی، (۱۳۸۲ش)، «حقانیت اهل بیت (ع) در شعر شافعی»، نشریه مبلغان، ش ۴۷، صص ۱۱۰-۱۱۶.
 مدرس تبریزی، محمدعلی، (۱۳۷۴ش)، ریحانة الادب، چ ۴، تهران، کتابفروشی خیام.
 میرقادری، سیدفضل‌الله، (۱۳۸۴ش)، «اهل بیت علیهم السلام در دیوان امام شافعی»، مجله الجمعية الإيرانية للغة العربية وآدابها، ش ۳، صص ۱۲۷-۱۴۸.
 نظامی، الیاس بن یوسف، (۱۳۸۰ش)، هفت‌پیکر، به اهتمام سعید حمیدیان، تهران، قطره.
 نظامی، الیاس بن یوسف، (۱۳۹۴ش)، لیلی و مجنون، مصحح: وحید دستگردی، تهران، قطره.

References

- Amidi, Jalil, (2000), "A Look at the Themes and Positions of the Shafi'i Divan", Journal of Articles and Studies, No. 68, pp. 171-197. [In Persian]
 Burqai. Abolfazl, (1988), *Hafez-Shakan*, Bija, Bina. [In Persian]
 Al-Dhahabi. Shams al-Din, (2006), *Siyar 'Alam al-Nublaa*, Cairo, Dar al-Hadith. [In Arabic]
 Hafez. Shams al-Din, (2001), *Diwan*, Edited by Muhammad Qazvini and Qasim Ghani, Tehran, Shabgir. [In Persian]
 Hassanzadeh Amoli. Hassan, (1997), *Noor Ala Noor*, Qom, Shia Publications. [In Arabic]
 Himiri. Abdullah ibn Ja'far, (1992), *Qurb al-Isnaad*, Qom, Aal al-Bayt. [In Arabic]
 Ibn Khalkan. Ahmad ibn Muhammad, (nd), *Wafiyat al-Ayan wa Anbaa' abna al-Zaman*, researched by Ihsan Abbas, Beirut, Dar al-Fikr. [In Arabic]
 Khaqani, Afzal al-Din, (2006), *Diwan*, with commentary by Mir Jalal al-Din Kazazi, Report on the Difficulties of the Diwan of Khaqani, Tehran: Markaz. [In Persian]
 Majlesi. Muhammad Baqir, (2024), *Bihar al-Anwar*, Tehran, Dar al-Kitab al-Islamiyya. [In Arabic]
 Marmion. Jean-François, (2021), *Psychology of Stupidity*, Translated by Behnoosh Saberinejad, Tehran, Khub. [In Persian]
 Mirqadri. Seyyed Fadlallah, (2005), "The Ahl al-Bayt (AS) in Imam Shafi'i's Divan", Journal of the Iranian Association of Arabic Language and Manners, Academic Quarterly, Issue 3, pp. 127-148. [In Persian]
 Modarres Tabrizi. Muhammad Ali, (1995), *Reyhan al-Adab*, Tehran, Khayyam Bookstore, fourth edition. [In Arabic]
 Mukhtari. Ali, (2003), "The Authenticity of the Ahl al-Bayt (AS) in Shafi'i's Poetry", Moghlabgan Magazine, Issue 47, pp. 110-116. [In Persian]
 Nezami. Elias ibn Yusuf, (2001), *Haft peikr*, Edited by Saeed Hamidian, Tehran, Qatra. [In Persian]
 Nezami. Elias-Ben-Yusuf, (2015), *Leyli and Majnun*, Edited by Vahid Dastgerdi, Tehran, Ghatra. [In Persian]
 Saadi. Mosleh al-Din, (2008), *Golestan*, commentary by Hassan Anvari, Tehran, Payam Noor. [In

Persian]

Sabziyanpour. Vahid and Farooq Nemati, (2019), “The Influence of Imam Shafi’i’s Poetry and Prose on the Speeches of Imam Ali (AS)”, *Alavi Research Journal*, Year 10, Issue 2, pp. 47-72. [In Persian]
Shafi’i. Muhammad ibn Idris, (2001), *Diwan al-Ishaar*, Edited by Mujahid Mustafa Bahjat, translated by Abbas Ateedi, Kurdistan, University of Kurdistan. [In Persian]

Sheikh al-Islam. Muhammad, (1989), *Guide to the Shafi’i Religion*, Tehran, University of Tehran. [In Persian]

Suyuti. Abd al-Rahman, (1974), *Al-Atqaan fi Ulum al-Quran*, researcher: Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, Cairo, Al-Hayyat al-Masirah al-A’ma’ al-Kitab. [In Arabic]